

Давид В. Вайс і Майкл Беренбаум

Єврейські ідеологи не дійшли згоди щодо місця Голокосту в єврейській історії. Більшість науковців, чії праці увійшли до цієї книжки, поділяють погляд, що Голокост був епохальною подією, досвідом, який вимагає переосмислення єврейської традиції й усталеного розуміння Бога та історії. Проте для інших надто багато при цьому поставлено на карту, надто великий ризик вони вбачають у тому, щоб дозволити такий ґрунтовний перегляд засновків віри.

Наступний діалог між Давидом Вайсом і Майклом Беренбаумом торкається питання важливості Голокосту як події в рамках заповітної історії ізраїльського народу. Вайс – ізраїльський науковець і рабин, що народився у Відні і здобув освіту в Америці, – обіймає посаду голови Лаутенберзького центру загальної та пухлинної імунології в шпиталі Хадассах при Єврейському університеті в Єрусалимі. Вайс стоїть на тій позиції, що, з погляду віри, Голокост не становить поодинокі події, безпрецедентної в історії, а є продовженням низки подібних жорстокостей, яке може бути витлумачене в контексті віри подібно до інших катастроф минулого. Заповіт залишається незмінним для Вайса – поза впливом епохальних подій нашої доби.

Погляди Вайса поділяє багато хто з віруючих, які говорять про Бога милосердя й Бога історії так, начебто подій 1933–1945 років і не було. У певних колах, як, наприклад, серед послідовників рабина Джоела Тайтельбаума (покійний учитель Сатмар-хасидів) або Ігнаца Майбаума (реформістський рабин), на підтвердження віри говорять про Бога, який карає єврейський народ за його гріхи. Послідовники інших ортодоксальних традицій розповідають історії про дивовижний досвід окремих євреїв, яких було врятовано під час Голокосту. Яффа Еліах – провідний професор юдейських досліджень при Бруклінському коледжі, яка дитиною залишилася в живих під час Голокосту – збрала окремі із цих історій у своїй з вишуканим смаком оформленій праці «Хасидські оповідання про Голокост».

Майкл Беренбаум, співредактор цієї антології, дотримується інших поглядів. Народився він після Голокосту, навчався і в Сполучених Штатах, і в Ізраїлі. Він належить до покоління, для якого Голокост є історією, а не особистим досвідом. Студент Ричарда Рубенштейна, Беренбаум написав книгу про Елі Візеля і присвятив останні декілька років створенню американського національного меморіалу Голокосту.

Беренбаум народився в 1945 році, виховувався в традиційній єврейській родині і відвідував ортодоксальні школи. Його першими релігійними вчителями були вцілілі переселенці, яким доводилося пристосовуватися до життя у Сполучених Штатах Америки. Полемізуючи з Вайсом, він стверджує, що Голокост був доленосною подією із драматичними наслідками для єврейської віри й долі. Традиційні категорії не придатні для осмислення висновків Голокосту; порушено сам заповіт, і наступне покоління повинно відшукати нові шляхи для порозуміння із традицією та пам'яттю про Бога.

У діалозі між Вайсом і Беренбаумом відлунюють численні обміни думками, що відбувалися між тими, чиєї віри не похитнули ваговиті події цього століття, і тими, чию віру було підірвано і хто шукає нових розв'язань. Першим даровано повноту нескінченної віри, другі вибрали діалектичний світ парадоксів і суперечностей. Вони керуються словами рабина Нахмана Брацлавського: «Ніщо не є таким цілісним, як розбите серце».

Голокост і заповіт*

I. Вайс: Після Голокосту – інший заповіт?

Упродовж останніх тридцяти років дедалі настійливіше заявляють про необхідність докорінно нової юдейської теології. Вирішальним аргументом, який при цьому висувають, є обстоювана унікальність європейського Голокосту 1939–1945 років. Стверджується, що лихо, яке випало на долю єврейського народу в ці роки, є цілковито окремим, винятковим випадком – таким, що знаменує початок нової доби. Класичний юдейський опис взаємин між Богом і родом Ізраїлевим вже не є вірогідним. Можливо, насправді, він не є таким ще з часів зруйнування другого храму і єврейської держави. Заповіт – той, що був, або його ілюзію скасовано в німецьких таборах смерті. Те, чого вимагають вцілілі, – це новий заповіт: одностороннє, стихійне виявлення родом Ізраїлевим бажання продовжувати єврейське існування всупереч байдужому, мінливому чи неіснуючому божеству.

Я полишаю осторонь жажливі висновки запропонованої нової теології і не роблю спроби проаналізувати різноманітні мотивування її захисників. Я ставлю запитання: чи є слухним це твердження?

Таким воно не є, і мені важко зрозуміти міркування серйозних ідеологів, які дотримуються цих поглядів. Можливо, я не маю привілею

стверджувати подібне. Я не пережив особисто страждань європейських євреїв (хоча й жив майже рік в Австрії після *Anschluss* [аншлюс] до виїзду і впродовж наступного періоду втратив усіх, окрім власне моєї родини), і, отже, у мене немає ні певного права, ні повноваження говорити про такі речі. Однак, усе ж таки, можливо, зараз обов'язок говорити про це переходить до тих, хто за своїм віком може ще виступати.

Голокост 1939–1945 років не був унікальним

Можливо, те, що трапилось, було безпрецедентним за своїм масштабом, організацією та виконанням. Неможливо було уявити собі, що таке може статися в середині ХХ століття, з вини культурної нації і за байдужості решти цивілізованого світу. Однак унікальність навіть цих аспектів Голокосту є спірною. Розсудливіша оцінка поведінки розвинених у технологічному відношенні народів перед, під час і після знищення європейського єврейства, а також щодо інших питань дає менше підстав для здивування. Людина завжди засвідчувала свою здатність до людяності й співчуття, але панівний лейтмотив її історичної репутації аж і донині дарма звучить, як *homo hominis lupus est*. Єврейський народ прийняв як частину свого старого заповіту свідчення ще більших страхів.

Через це ми страждали – жахливо, незвичайно й неодноразово – упродовж усієї післябіблійної історії. Цілі регіони зазнавали зачищень від єврейських общин під час численних давніших голокостів; я навмисно вживаю цей термін. Мені видається сумнівним, що відбиток на окремих євреях чи общинах, чи їхній країні від спустошення в межах досяжності був надто відмінним у минулому, порівняно з наслідками для сучасного світового єврейства від знищення більшої кількості людей і на більшій території. Немає впевненості також у тому, що німецьке спустошення було насправді у кількісному співвідношенні суттєво іншого порядку, ніж давніші руйнування; є дані, що засвідчують протилежне.

Із погляду теології, релігії, видається безглуздим стверджувати, що викорінювання євреїв Юдеї, на рейнській землі або на південному сході Європи було прийнятнішим досвідом, ніж те, що сталося в період між 1939 і 1945 роками. Хіба образ вічного Бога як захисника ізраїльського народу було менше підірвано винищенням *лише* мільйона євреїв римлянами або *лише* по кілька сотень тисяч євреїв під час хрестових походів, козаками і гайдамаками, ніж шістьма мільйонами загиблих у

німецькій Європі? Бог, для якого має сенс така різниця, не є Богом юдаїзму. А юдаїзм вижив до 1939 року, як і виживе він тепер, не відкидаючи свого Бога і заповіту з Ним.

Обирають індивіди; народ обирати не може

Звичайно, це останнє плундрування потребує пошуку, глибокого підтвердження віри й відданості, подібно до того, як виникали настійливі наближення до оновленого змісту на хвилі давніших голокоств. Прагнення нової перспективи, оновленої самосвідомості, справді, було неодмінною вимогою духу для кожного єврея у всі часи. Однак «новий заповіт», «нова ера» – це закриття книги юдаїзму. Незважаючи на всю свою ширість, свою любов до ізраїльського народу, свою вірність єврейській традиції, пророки нового заповіту закликають не до відродження, а до заперечення Бога Ізраїлю і скасування *raison d'être* [сенс буття] євреїв у світі. Це явище також не є унікальним. Не всі ідейні блукання після попередніх спустошень зберігали вірність існуючому заповіту. Ті, що не дотримувалися його, вели до віровідступницьких рухів і зникали.

Прагнення нових заповітів у наші дні також призведе до поразки, аби слугувати нагадуванням про трагічний відхід від істини. *Окремий* єврей має право вибору. Він може обирати між докорінними антиподами: хасидизмом і забуттям суботи [Sabbatean-Frankist oblivion], може додавати нові виміри й відтінки до головної течії юдаїзму або відійти від нього. Рід Ізраїлів не має такого вибору. Укладений одного разу з патріархами і підтверджений масовим зібранням на Синаї, заповіт нескасовний. У цьому полягає принцип віри юдаїзму. Як промовисто висловлено в тлумаченнях *Midrash Rabba* щодо Виходу 3:14: «Я Той, що є». Р. Йоханан сказав: «Я Той, що є» – для індивідів, але для ізраїльського народу: «Я правлю над людьми навіть проти їхнього бажання й волі, навіть якщо вони скреготять зубами, як сказано: «Як живий Я, говорить Господь Бог, – рукою потужною й витягненим раменом та виливаною лютістю буду царювати над вами!» (Єз. 20:33). Коментар до Мідрашів – *Matnat Kehunah* – підсилює цю думку: «Для людини, що бажає й обирає мене, Я буду Богом; якщо ж вона не бажає цього, дано їй відмовитися від цього тягаря; але для народу ізраїльського Я не даю можливості позбутися ярма небесного».

Прибичники нових заповітів не зупинять спасенної історії єврейського народу, але можуть збільшити страждання цього століття. Отже, їм

потрібно дати відсіч. Необхідно недвозначно заявити: вони є захисниками не підтверджуваного юдаїзму, а чогось іншого, відмінного від вічної релігії вічного Бога.

Перспектива голокостів

Євреї повинні намагатися збагнути спустошення й втрати на двох рівнях: на рівні народу в цілому і на рівні окремого індивіда.

Для народу заповіт є непорушним, і його умови сформульовано: «Дивися: Я сьогодні дав перед тобою життя та добро, і смерть та зло... Я сьогодні наказую тобі любити Господа, Бога свого, ходити Його дорогами, та додержувати заповіді Його... Щоб ти жив... і поблагословить тебе Господь, Бог твій, у Краї, куди ти входиш... А якщо серце твоє відвернеться... і станеш вклонятися іншим богам... Я сьогодні представив вам, що конче погинете ви, недовго житимете на цій землі... Сьогодні взяв Я за свідків проти вас небо й землю, – життя та смерть дав Я перед вами, благословення та прокляття. І ти вибери життя... І сказав Господь до Мойсея: Ось ти спочинеш з батьками своїми, а цей народ... буде блудодіяти з богами... Краю, куди він увиходить... і зламає заповіта Мого, що склав був Я з ним. І того дня... Я покину їх, і сховаю Своє лице від них, а він буде знищений... І скаже він того дня: Хіба не через те, що нема в мене мого Бога, знайшли мене ці нещастя? А Я того дня конче сховаю лице Своє через усе те зло, що зробив він». (Повторення закону 30:15–20; 31:16–18).

Це чітка програма єврейської історії – в обіцянні та втіленні. Слова заповіту повторюються знов і знов – скрізь у Біблії й у талмудистській літературі, і їхнє звершення – історичний факт. Народ, що обрав і був обраний бути свідком Бога, який проявляється у справах людських, не може легко пережити свою зраду цьому Богові і те, що він змусив Його відвернути своє лице. Нам дана можливість вибирати: поширювати присутність Бога у світі людини чи зректися *Shechinah*, але ми не можемо уникнути наслідків – залишитися самотніми в безбожному світі. Відречення від Бога мостить шлях до голокостів. У єврейському містицизмі кожний єврей вважається природженим членом тіла *Shechinah*. Жодний народ не зазнавав тривалого процвітання за умов божественного затемнення; ми, євреї, як і раніше, особливо вразливі, – але ми й далі живемо і в наших стражданнях залишаємося довершеними.

Істина заповіту є вічною

Є ще одне застереження в заповіті для єврейського народу «І станеться, коли прийдуть на тебе всі ці слова, благословення та прокляття... і ти навернешся до Господа, Бога свого, і слухатимешся Його голосу... усім своїм серцем та всією своєю душею; то поверне з неволі Господь, Бог твій, тебе, і змилюється над тобою, і знову позбирає тебе зо всіх народів, куди розпорошив тебе Господь, Бог твій...» (Повторення закону 30:1–3).

Це обіцяння також відлунує у всіх зафіксованих діалогах Бога з єврейським народом. Заповіт не належить до перегляду, так само, як і нескінченність єврейського існування. Бог перебуває у вигнанні разом зі своїм народом, і коли люди дозволяють йому, він повертається з вигнання, а з ним знову повертається й народ. Єврейське спасіння – в єврейській справедливості й праведності. Без цього двері залишаються зачиненими, а світло – згаслим.

Привілей *бути* заповітним народом дивовижний. Наслідки переступу болісні. Багато хто з євреїв поодиночі підтверджував свою відданість колективному заповіту, навіть переживаючи гіркий досвід його умов. Я запитую себе, чи мав би я силу для такого особистого підтвердження, якщо б сповна пережив їх у моєму житті. Однак я напевне знаю таке: заповіт відкривався для людей і продовжує розкриватися – в найяснішій істинності. Бог його не порушив, так само, як і не дозволив Він народу зірвати його.

Для індивіда питання теодицеї – невинний той, хто страждає, грішники ті, що процвітають, – зрештою, є тим самим, незалежно від того, чи розглядається страждання в рамках катастрофи, що його породила, а чи саме по собі. Запитання до Бога – чому? – є тим самим, як у разі першого падіння дитини в людській історії, так і в разі останнього загиблого в Освенцімі. У цьому – одвічне протиборство всіх людей із Богом.

Р. Йоханан – *amora*, що втратив своїх дітей, звернеться до плакальниць і покаже останки свого десятого, останнього сина. Мовчазне вираження заспокоєння через єдність у вірі. Р. Йоханан залишається мудрецем. Елішах б. Абуях – ні. Безліч людських істот – євреїв і неєвреїв – знаходили в собі сили в той чи інший спосіб наслідувати Йоханана, євреї – навіть після німецького випробування. Це завжди виклик для індивіда. Для окремого єврея, для якого очевидність існування Бога –

такого, яким знає його юдаїзм, – є надто переконливою, щоб нею нехтувати; за всіх винесених страждань пошук нових заповітів – це блукання у хибному вимірі, ілюзія.

II. Беренбаум: Наш старий заповіт порушено

Хофетц Хайм якось сказав: «Для віруючого немає запитань, а для невіруючих немає відповідей». Давид Вайс ухиляється від запитань, поставлених Голокостом.

Він підтверджує вічність заповіту, що ним Бог пов'язаний з ізраїльським народом, але не береться відповісти на засадниче питання. Що ми можемо сказати про цей заповіт після Освенціма? Чи необхідно нам змінити своє розуміння? Чи нам слід менше покладатися на Бога, а більше на наших приятелів-євреїв у боротьбі за виживання? І нарешті, як можна говорити про такі риси Бога, як співчуття та милосердя у світі таборів смерті?

Висновки Вайса можна було передбачити. Як чудово продемонстрував Цві Вербловський, кардинальним поняттям для світогляду релігійного єврея є *bitachon* (віра). Я згоден, що у безбожному світі існує небезпека. Є також почуття пустельності й самотності – порожнеча. Єврейська спасенна історія наражається на небезпеку: більшість євреїв не живуть спасенною історією (за винятком її найвідокремленішої форми, проявленої в Ізраїлі та сіонізмі), а багато хто з відданих євреїв мають політизоване уявлення про спасенну історію, ототожнюючи її з порозумінням між Юдеєю та Самарією.

Однак задля уникнення екзистенціальної проблеми, висунутої Голокостом, професор Вайс змушений заперечувати його історичну унікальність та теологічну винятковість. Він також ставить під сумнів релігійну чистоту неназваних ідеологів, які порушують питання заповіту після Освенціма.

Обсяг даної публікації не дозволяє мені навести аргументи на підтримку унікальності Голокосту. Я не вважаю вдалим термін «Голокост» – *olah* (жертвоприношення Богові у вигляді цілковитого спалення) – оскільки я гадаю, що це слово пом'якшує й викривляє значення цієї події через привнесення релігійного відтінку в поняття знищення. Проте питання унікальності масштабніше. Ідеологи різного спрямування, погляди яких розходяться з багатьох питань, погоджуються, що Голокост був свого роду єдиною такою, безпрецедентною подією.

Його унікальність не можна заперечувати

Як зазначає Єгуда Бауер, унікальність Голокосту знаменують два історичних факти: сплановане цілковите винищення народу і його начебто релігійно-апокаліпсичний сенс. Незмінний емпірик, Бауер доводить, що «на сьогодні це трапилося лише з євреями». Науковці, такі як Урі Таль, Люсі Давидович, Еміль Факенгейм і Джордж Моссе в принципі погоджуються з його твердженням. Інші ідеологи стверджують, що унікальним роблять Голокост внутрішній досвід жертви та вцілілого або механізми й процеси знищення. (Рауль Гільберг, Джозеф Боркін, Ханна Арендт, Лоренс Лангер і Ричард Рубенштейн тою чи іншою мірою поділяють цей погляд.)

Достатньо зазначити, що є вірогідні свідчення, надані провідними науковцями на захист того, що Голокост був безпрецедентним не лише за своїм масштабом, організацією, планами та кількісним співвідношенням, але й за своїми намірами, силою, тривалістю, методологією та наслідками.

Причини, з яких професор Вайс спростовує унікальність і вражає багатьох, вживаючи це слово у множині і з малої літери (голокості), носять радше релігійний, ніж науковий характер. Він не один займає таку позицію. Багато хто із тих, хто виступає проти емоційних чи політичних аспектів увічнення Голокосту або проти непомірно великої ролі, яка надається Голокосту в сучасній єврейській традиції, прискіплюються до поняття унікальності, замість того, щоб розпочати безпосередньо розв'язання наболілих питань.

А тепер щодо суті питання. Один гарний Мідраш вартий іншого. Мойсей сказав: «Великий, могутній і величний Бог». Єремія прийшов і сказав: «Чужинці нестямно руйнують Його Храм. Де ж Його величність?» Він більше не називав Бога величним. Даниїл у свою чергу сказав: «Його діти – раби чужинців. Де ж Його могутність?» Він більше не називав Бога могутнім.

Члени Великого синоду відновили силу епітетів Бога, по-новому витлумачивши могутність і величність Бога. Ця зміна потребувала певного часу. І хоча слова залишилися тими самим, їхній зміст помінявся.

Заповіт переоцінювався й раніше

Єврейська історія свідчить про оновлене витлумачення заповіту після кожного доленосного історичного досвіду: Вихід, Синай,

зруйнування Першого та Другого Храму, поразка в 135 році н.е. та іспанська інквізиція. Хоча заповіт і вічний, наше розуміння його, а отже, й наше ставлення до Бога історії змінювалися під впливом кожної із цих подій.

Коли поет проголошує: «Тору було дано на Синаї, а повернено в Любліні», – або коли письменник заявляє: «Вперше за всю єврейську історію заповіт було порушено... Ми мусимо почати все спочатку...», – вони змінюють мову традиції, аби засвідчити свій історичний досвід. Можливо, до наступного Великого синоду ми будемо не в змозі говорити про могутність Бога або Його милосердя, хіба що найтихішими голосами.

Судячи з поведінки євреїв як народу, можемо констатувати, що наше розуміння заповіту змінилося. Євреї від Гаша Емуніма до Хашомера Хатцайра займали своє місце в історії і боролися за своє виживання, вдаючись до військових і політичних засобів. Вони більше не покладають надію на обіцяний Божий порятунок, як і не згодні вони очікувати на Месію. Навіть ті, хто заявляє про свою віру у вічний заповіт, змінили спосіб свого поведіння в історії.

Професор Вайс не апелює поіменно до ідеологів нового заповіту. Немає можливості розібратися в їхніх поглядах на підставі його характеристики. Автори, з чікими творами я знайомився, дотримуються трьох основних поглядів. По-перше, Голокост завдав нищівного удару єврейському народові й ускладнив користування релігійною мовою згідно із заведеною традицією. Принцип істинності Ірвінга Грінберга передає цю ідею якнайкраще. «Жодне твердження, теологічне чи будь-яке інше, не може претендувати на істину, якщо його не можна проголосити перед палаючими тілами єврейських дітей».

По-друге, як стверджують ці автори, Голокост поклав нову відповідальність на єврейський народ. Хоч я й не поділяю погляду Факенгейма про «командний голос Освенціма», все ж вважаю, що він вловив почуття обов'язку, який було покладено Голокостом на єврейський народ. По-третє, подібні переконання не перекривають шляху до юдаїзму або до єврейського засвідчення «чогось кращого».

Більшість теологів доби після Голокосту, за поважним винятком мого вчителя Ричарда Рубенштейна, вірять, що реальність відчаю повинна пробудити в нас надію. У світі зла ми мусимо творити добро. У світі без Бога ми маємо відтворити Його образ. Це не є ні відхиленням від

істини, ні трагічним шляхом до асиміляції. Радше це й становить суть сучасного єврейського покликання, осердя його свідчення.

Для Вайса питань не виникає. Багато хто з теологів Голокосту визнав за краще розпочати розв'язання серйозних питань і не уникати їх чи доводити, що їх просто не існує.

* Узято з: *Sh'ma* 14 (April 13, 1984). Передруковано з дозволу.